

Streszczenie

Każdy okres historii poszczycić się może ludźmi, którzy w mniejszym bądź większym stopniu odegrali znaczącą rolę w życiu danego narodu, państwa, czy też Kościoła. Nie ulega wątpliwości, że jedną z takich postaci był żyjący w I. poł. XV w. św. Marek Eugenikos. Jego odważna i energiczna działalność znaczaco przyczyniła się do ukształtowania świadomości teologiczno-eklezyjnej wiernych oraz rozwoju i dojrzałości dialogu ekumenicznego, które szczególnie nasiliły się w ostatnich latach egzystencji Cesarstwa Bizantyjskiego.

Osoba biskupa Efezu jest niewątpliwie wyjątkowa. Jego działalność i nauczanie coraz częściej staje się punktem zainteresowania nie tylko dla badaczy prawosławnych, ale i zachodnich. Dla pierwszych pozostanie on na zawsze symbolem walki o czystość wiary ojców, „filarem i obrońcą prawosławia, znaczącymogniwem w łańcuchu wielkich nauczycieli i mężów Kościoła, duchową gwiazdą prowadzącą ludzkie dusze drogą światłości i jego posłannictwa”, człowiekiem modlitwy, prawdziwym ascetą, wybitnym dogmatykiem i liturgistą. Dla drugich z kolei, imię tego wybitnego hierarchy wiązać się będzie nierozerwalnie z soborem Ferraro-Florenckim (1438-1439) oraz jego zaciętą polemiką z przedstawicielami chrześcijaństwa zachodniego. Wystarczy wymienić chociażby dysputy dotyczące słuszności tak istotnych dla obu tradycji zagadnień teologicznych jak np.: dogmat o pochodzeniu Św. Ducha, nauka o życiu pozagrobowym, natura chleba eucharystycznego, prymat papieski, czy rola epiklezy w trakcie Boskiej Liturgii. Św. Marek uważany jest za głównego sprawcę fiaska obrad soborowych, gdyż jako jedyny z uczestników zgromadzenia stanowczo sprzeciwił się podpisaniu aktu unii prawosławia z rzymskim katolicyzmem. Ponadto przejdzie on do historii jako ten, który skutecznie uniemożliwił jej przyjęcie w Bizancjum. Sam papież Eugeniusz IV z poczuciem roczarowania i zawodu miał przyznać, że brak pisemnej aprobaty Eugenikosa zwiastuje kolejny dotkliwy impas w procesie pojednania. W przekonaniu świętego natomiast tego rodzaju kompromis oznaczałby definitywne podporządkowanie się prymatowi biskupa Rzymu i zradę własnej wiary.

Prezentowana dysertacja stawia sobie za cel systematyczną analizę nauki i spuścizny duchowej świętego biskupa Eugenikosa. Ze względu na szerokie *spectrum* zainteresowań hierarchy ograniczono pole badań do nakreślonych przez metropolitę zagadnień związanych z koncepcją trynitarną i eschatologiczną oraz wybranymi elementami życia liturgicznego. Rozprawa dąży do zmierzenia się z odpowiedzią na szereg pytań, jakie stawiane były samemu biskupowi Markowi przez przedstawicieli

świata zachodniego, ale i na te, które nurtowały jego samego oraz wiernych prawosławnych piętnastowiecznego Bizancjum.

Jak dotychczas w Polsce nie podjęto się gruntownego opracowania żywota i zaznajomienia się z teologiczną myślą efeskiego herosa prawosławia. Żaden polski naukowiec nie zajmował się dogłębną analizą jego bogatej twórczości dogmatyczno-liturgicznej. Jedynym wyjątkiem jest dzieło pt. „Marka Efeskiego nauka o zbawieniu” (1939 r.) autorstwa ks. Bolesława Radomskiego, który przybliżył w nim problematykę chrześcijańskiej soteriologii i po części eschatologii w ujęciu metropolity, nie wnikając jednak w ogóle w jego życiorys, prawdy dotyczące nauki o Trójcy Świętej, pochodzenie Jej trzeciej Osoby, nie wspominając o wykładni prawosławnych nabożeństw, czy eucharystologii obu tradycji wyznaniowych. Oznacza to, że poniższa rozprawa stanowić będzie niejako pierwszą próbę polskiego rozbudowanego opracowania poświęconego Markowi Eugenikosowi. Pozostaje mieć nadzieję, że postawione problemy będą stanowiły *nowum* dla teologii w naszym kraju. Badania nad twórczością teologiczną św. hierarchy dążą do tego aby w znacznej mierze przyczynić się do poszerzenia wiedzy o mało znanym, lecz niezwykle uduchowionym biskupie, zaangażowanym w proces obrony i bezwarunkowego stania przy wierze ojców. Autor wyraża ufność w to, że będą one stanowić wkład w lepsze zrozumienie myśli patrystycznej XV w. oraz staną się cennym źródłem analiz w kontekście rozwoju wielu ruchów ekumenicznych, coraz bardziej aktywnych na przełomie XX i XXI w.

Poniższa praca podzielona została na cztery zasadnicze rozdziały.

W pierwszej części skupiono się m.in. na rekonstrukcji sylwetki świętego Marka Efeskiego. Przedstawiono w niej opis lat młodzieńczych, edukacji, pierwszych kroków w życiu kościelnym oraz perypetii i przeżyć, jakich doświadczył podczas obrad soborowych w Ferrarze i Florecji, jak też po ich zakończeniu. Ukażano ponadto stosunek Eugenikosa wobec unii z Zachodem oraz rozwój jego kultu po śmierci. Nakreślono także dorobek pisarski teologa, z wyszczególnieniem tytułów jego najważniejszych dzieł.

Drugi rozdział stanowi wprowadzenie w triadologiczne zagadnienia widziane oczami hierarchy. Przybliża tajemnice wiary dotyczących relacji wewnętrztrinityarnych oraz działania Boga za pośrednictwem jego niestworzonych energii *ad extra*. Wyszczególniono w nim biblijne i patrystyczne dowody na właściwe pojmowanie źródła egzystencji trzeciej Osoby Trójcy – Hipostazy Ojca – na Które powołuje się grecki biskup. Dołączono do nich przywoływane przez Eugenikosa postanowienia Soborów Powszechnych okresu Kościoła niepodzielonego. Kluczową kwestią zdaje się

tutaj być także teologiczna analiza daleko idących konsekwencji, jakie pociąga za sobą wprowadzenie i aprobata formuły „i od Syna” do Niceo-konstantynopolitańskiego credo.

Trzecia część rozprawy zatytułowana „Dyskurs życia pozagrobowego i eschatologiczna wizja Chrystusowej Paruzji”, zawiera bogatą argumentację świętego, mającą na celu obalenie rzymskokatolickiego dogmatu o istnieniu czyścia. Biskup wylicza szereg dowodów teologicznych, opartych na podstawie szeroko pojętej Tradycji Kościoła, koncentrując się szczególnie na soteriologicznych następstwach-niebezpieczeństwach jego przyjęcia. Innym tematem poruszonym w tym rozdziale będą zagadnienia *stricte* związane z czasami ostatecznymi. W tym temacie hierarcha skupia się przede wszystkim na fakcie powszechnego zmartwychwstania ciał oraz tego, jakie będą jego właściwości w życiu wiecznym.

Ostatni, czwarty i zarazem najobszerniejszy z rozdziałów jest konfrontacją nauki świętego z doświadczeniem życia liturgicznego. Dotyka on zagadnienia modlitwy w ogóle, jak też wybranych wskazówek hierarchy, dotyczących kwestii praktycznych z nią związanych. W odniesieniu do Modlitwy Jezusowej, przedstawione zostały refleksje świętego wobec jej treści: kolejności Boskich imion zawartych w niej przez jej autorów, relacji: *θεωρία-πρᾶξις-άγάπη* z niej wypływającej itd. Nie mało miejsca zajmują w tych rozważaniach nabożeństwa cyklu dobowego, ich struktura, symbolika i znaczenie jej poszczególnych elementów. Dodatkowym, nie mniej ważnym od pozostałych aspektów jest jego uzasadnienie dotyczące słuszności użycia chleba kwaśnego podczas sprawowania Eucharystii, jak również wykładnia znaczenia i miejsca słów epiklezy w Kanonie Eucharystycznym. Biskup nie wahając się podnieść kontrowersyjnego problemu właściwego momentu przemiany Św. Darów.

Dysertację zamyka zakończenie, spis skrótów pozycji obcojęzycznych oraz bibliografia, której zasadnicze miejsce zajmują źródła myśli patrystycznej.

Summary

Every period of history can boast of people who to a greater or lesser extent have played a significant role in the life of a given nation, state or Church. Undoubtedly, such a figure lived in the first half of the 15th century, St. Mark of Ephesus. His courageous and energetic activity greatly contributed to the formation of the theological and ecclesiastical consciousness of the faithful and the development and maturity of ecumenical dialogue, which significantly flourished in the final years of the Byzantine Empire's existence.

The bishop of Ephesus is indeed exceptional. His activity and teaching is increasingly becoming the subject of interest not only for Orthodox researchers, but also Western scholars as well. For the former, he will always remain a symbol of the fight for the purity of the faith of the Fathers, "a pillar and defender of Orthodoxy, a significant link in the chain of great teachers and fathers of the Church, a spiritual star leading human souls on the faith of light and its mission," a man of prayer, authentic ascetic, outstanding dogmatist and liturgist. For others, on the other hand, the name of this outstanding hierarch will be associated inseparably with the Council of Florence (1438-1439) and his adamant polemics against the representatives of the Christian West. It suffices to mention the disputes regarding the legitimacy of such important theological questions for both traditions such as i.e. the doctrine of the procession of the Holy Spirit, the teaching on life after death, the nature of the Eucharistic bread, papal primacy and the role of the epiclesis in the Divine Liturgy. St. Mark is acknowledged to be the main cause of the failure of the Council's proceedings, because he was the only participant of the meeting who firmly opposed signing the act of reunification of Orthodoxy with the Roman Catholic Church. Moreover, he goes down in history as the one who successfully disenabled its acceptance in Byzantium. Pope Eugene IV, with feelings of disappointment, admitted the fact that Eugenikos's refusal to sign announced the next severe impasse in the reconciliation process. However, the saint was convinced that this type of compromise would definitely result in submission to the Bishop of Rome and betrayal of the faith.

The thesis presented aims to systematically analyze the teaching and spiritual legacy of the holy Bishop Eugenikos. In terms of the wide spectrum of the hierarch's interests, the field of research has been limited to questions outlined by the metropolitan related to Trinitarian and eschatological concepts and selected elements of liturgical life. The thesis aims to deal with answers to a series of questions which were posed

to Bishop Mark by the representatives of the Western world, and to those which concerned him and the Orthodox faithful of 15th century Byzantium.

A comprehensive study into the life and theological thought of the Ephesian hero of Orthodoxy has not been undertaken thus far in Poland. Polish academics have not occupied themselves with an in-depth analysis of his rich dogmatic and liturgical work. The only exception is the work entitled “Mark of Ephesus’s Teaching on Salvation” (1939) by Fr. Bolesław Radomski, who familiarized questions of Christian soteriology and, in part, the metropolitan’s understanding of eschatology, however without presenting his life, truth concerning his teaching on the Holy Trinity, procession of the Third Person of the Trinity, not to mention his explanations of Orthodox services and the Eucharistology of both faith traditions. This means that the thesis below will constitute to some extent the first attempt of developing a monograph dedicated to Mark Eugenikos. The questions raised with all certainty will serve as a novelty in theological studies in our country. The research on the theological works of the holy hierarch not only can significantly contribute to the expansion of knowledge about the less known but unusually spiritual bishop engaged in the process of defending and unconditional faithfulness to the faith of the Fathers, but also makes a contribution to better understanding the patristic thought of the 15th century. This work can be a valuable source of analysis in the context of the development of the ecumenical movements, which were increasingly active at the turn of the 20th and 21st centuries.

The thesis below has been divided into four main chapters.

In the first part, attention was given to the reconstruction of St. Mark of Ephesus’s profile. His early life, education, first steps in the life of the Church, along with the mishaps and experiences he endured during the Council’s proceedings in Ferrara and Florence and those after the Council are all presented. Eugenikos’s attitude to the union with the West and the development of his cult are also shown. The theologian’s written accomplishments and in particular the titles of his more significant works are also outlined.

The second chapter constitutes an introduction into the Trinitarian questions as understood by the hierarch. The mysteries of the faith regarding the relations within the Holy Trinity and the activity of God by means of His uncreated energies *ad extra* are explained. The biblical and patristic evidence for the proper understanding of the source of the existence of the Third Person of the Holy Trinity, the hypostasis of the Father, mentioned by the Greek bishop are also specified. The resolutions of the Great Ecumenical Councils referred to by Eugenikos are also included. A key

question here seems to be also the theological analysis of the far reaching consequences of introducing and approving the formula “and from the Son” to the Nicaean Constantinopolitan Creed.

The third part of the thesis entitled “Discourse on life after death and the eschatological vision of the Parousia of Christ,” contains the rich argumentation of the saint which is intended to refute the Roman Catholic doctrine of Purgatory. The Bishop provides plenty of theological evidence based on the widely understood Tradition of the Church, by concentrating particularly on the soteriological consequences/dangers of accepting it. Another topic addressed in this chapter is the question strictly associated with the end times. Within this topic, the hierarch primarily focuses on the general resurrection of the body and its characteristics in eternal life.

The final, fourth and largest chapter is a confrontation of the saint’s teaching with the experience of the liturgical life. It also addresses the topic of prayer in general and also selected pieces of advice provided by the hierarch concerning related practical issues. With regards the Jesus Prayer, the saint’s reflections on its content are also presented: the order of the names of God contained in it by its authors and the relation: *θεωρία-πρᾶξις-ἀγάπη* resulting from it, etc. Particular attention is dedicated to the daily cycle of services, its structure, symbolism and the meaning of particular elements. An additional and no less important than the remaining aspects is his justification of the rightness of using leavened bread when celebrating the Eucharist and also an explanation of the meaning and place of the words of the epiclesis in the Eucharistic Canon. The bishop does not hesitate to raise the controversial problem of the appropriate moment of the transformation of the Holy Gifts.

The thesis ends with a conclusion, a list of abbreviations of foreign language items and the bibliography which fundamentally consists of sources of patristic thought.

Ms. Adam Hægruli